

بررسی موسیقی رادیو در بازه زمانی ۱۳۲۶ تا ۱۳۵۷

مقدمه

روز چهارم اردیبهشت ۱۳۱۹ نخستین فرستنده رادیویی ایران توسط محمد رضا پهلوی (ولیعهد وقت) افتتاح شد و با روزی پنج ساعت برنامه شروع به کار کرد. (برخوردار ۱۳۸۷: ۳) برنامه‌های رادیو تا سال ۱۳۲۶ صرفاً زنده پخش می‌شد و به ندرت نواری از ضبط آثار هنرمندان وجود داشت. (سپنتا ۱۳۶۶: ۳۱۴) ولی در این دوره برخی از نوازندگان و ارکسترها به شکل زنده در رادیو برنامه اجرا می‌کرده‌اند، علی‌اکبر شهنازی، ابوالحسن صبا، مرتضی محجوبی، مرتضی نی‌داود، مهدی نوایی، ادیب خوانساری، غلامحسین بنان برخی از اشخاصی هستند که در این دوره به اجرای موسیقی زنده در رادیو می‌پرداختند. (برخوردار ۱۳۸۷: ۸) این آثار در کنار ۴۲۰۰ صفحه موسیقی که در بهمن ۱۳۱۸ توسط کمیسیون موسیقی خریداری شده بود موسیقی رادیو را در این دوره تشکیل می‌دادند، ۳۰۰۰ صفحه مربوط به موسیقی غربی و ۱۲۰۰ صفحه مربوط به موسیقی ایرانی، عربی، هندی و ترکی می‌شد و همین ترکیب صفحات یکی از عوامل پر رنگ شدن موسیقی غیر ایرانی بود. (سپنتا ۱۳۶۶: ۳۰۹) اما از سال ۱۳۳۲ شمسی به بعد، ضمن گسترش وسایل فنی و خرید دستگاه‌های جدید ضبط صوت، بیشتر برنامه‌های رادیو و خصوصاً موسیقی هر چند با کیفیت نامطلوب ضبط می‌گردید. فراهم شدن امکانات ضبط موسیقی و نقش پراهمیت آن در برنامه‌سازی باعث شد تا رادیو به یکی از نهادهای تولید موسیقی تبدیل شود، ارکسترهای شماره ۲ و ۱ گل‌ها از ۱۳۳۴ آغاز به کار کردند (برخوردار ۱۳۸۷: ۱۱) و در سال ۱۳۳۹ برنامه‌های رادیو بیست و چهار ساعته شد. نقش مهم موسیقی در برنامه‌های رادیو به دلیل استفاده از قالب‌های ترکیه و فرانسه (جاوید ۱۳۸۵: ۱۲) فراهم شدن امکان ضبط موسیقی و ۲۴ ساعته شدن رادیو که افزایش حجم برنامه سازی را در پی داشت سه عوامل اصلی برجسته شدن موسیقی از سال ۱۳۲۶ به بعد است و تا زمانی که ساختار و تشکیلات رادیو (بعد از انقلاب) تغییر نکرده بود اهمیت موسیقی صرف نظر از تغییرات جزئی در دوران مسئولان مختلف پا برجا بود. از طرفی به دلیل زنده بودن موسیقی قبل از این تاریخ و کمرنگ بودن مستندات، امکان بررسی نقش موسیقی در این تاریخ وجود ندارد.

در بازه زمانی یاد شده موسیقی در دو کسوت در رادیو ظاهر می‌شود:

۱. ترانه و تصنیف

۲. برنامه‌های موسیقی محض

۱. ترانه

موسیقی باکلام ریتمیک مهمترین فرم در موسیقی مردم پسند و به طبع آن موسیقی رسانه است، یکی از اساسی ترین فعالیت‌های رادیویی در تولید و تهیه این‌گونه موسیقی متمرکز بوده است. «ترانه» واژه ای است که از حدود پنجاه سال پیش جای واژه «تصنیف» را گرفته و تقریباً با مفهومی معادل آن بیانگر فعالیت در زمینه ترکیب موسیقی و شعر بوده است. با تأسیس فرهنگستان زبان در زمان رضا شاه و گرایش به تغییر واژه های عربی به فارسی، بکارگیری واژه «ترانه» به جای «تصنیف» متداول شد. (برخوردار ۱۳۸۷: ۱۳) که البته بعد از بازگشایی مرکز حفظ و اشاعه موسیقی و تمایل به بازگشت به سنت‌ها اعضای این مرکز مجدد واژه تصنیف را برگزیدند.

بر اساس بررسی آماری آثار موجود در آرشیو صدای سازمان صدا و سیما تا سال ۱۳۵۷ امکان بازتاب وضعیت کلی رویکرد نسبت به موسیقی فراهم می‌شود البته طی مدیریت‌های مختلف نظرات مختلفی وجود داشت و این آمار برآیند و وضعیت قالب را بیان می‌کند.

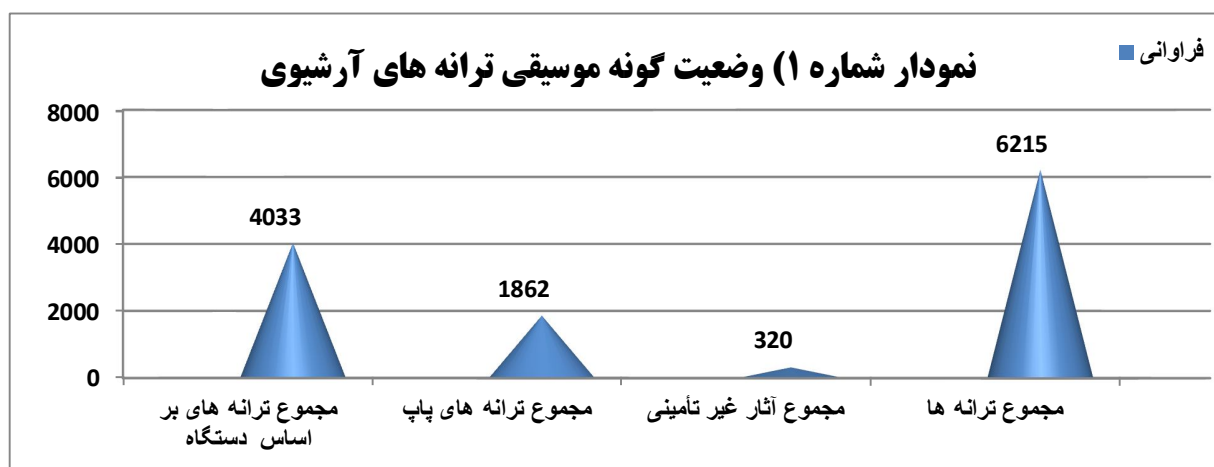
۱-۱. تحلیل آماری ترانه‌های آرشیو رادیو

آماری که در این بخش تحلیل می‌شود از کتاب موسیقی رادیو و نقش مدیریت نوشته آقای ایرج برخوردار است که نقل از آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران است و فقط مربوط به آثار باکلام ایرانی - تولیدی و تأمینی - رادیو تا سال ۱۳۵۷ می‌شود آثار موسیقی کلاسیک با حجم وسیعی در رادیو وجود داشتند که موضوع این پژوهش نیستند.

۱-۱-۱. گونه موسیقی ترانه‌های آرشیوی

در مجموع ۶۲۱۵ قطعه ترانه ثبت شده است، که ۴۰۳۳ قطعه بر اساس موسیقی ایرانی هستند البته میزان وابستگی آن‌ها به موسیقی ایرانی متغیر است و به دلیل در دست نداشتن منابع صوتی، قابل قضاوت نیست اما بر اساس نام خوانندگان می‌توان نتیجه گیری کرد که گونه‌های مختلف تا چه اندازه مورد توجه بودند. نکته دیگر اینکه این آمار بیانگر برآیند سیاست‌های تولید موسیقی در رادیو است و به معنای میزان پخش آن‌ها در رادیو نیست و میل مسئولین و نیازهای اجتماعی که تغییرات زیادی در این بازه زمانی داشتند قطعاً تأثیرات متفاوتی بر نحوه پخش آثار داشته‌اند. اما در مجموع ۴۰۳۳ قطعه موسیقی که بر اساس کلیات موسیقی ایرانی ساخته شده‌اند، در مقابل ۱۸۶۲ موسیقی پاپ بیانگر این است که در طول این مدت به موسیقی ایرانی توجه بیشتری نسبت به موسیقی پاپ شده است. البته این آثار بر اساس رهنمودهای اعلی حضرت و وزیر فرهنگ یک برداشت خاص از موسیقی ایرانی بوده که گفتمان علمی، غربی و موسیقی جدید بر تولیدات این دوره حاکم است اسناد

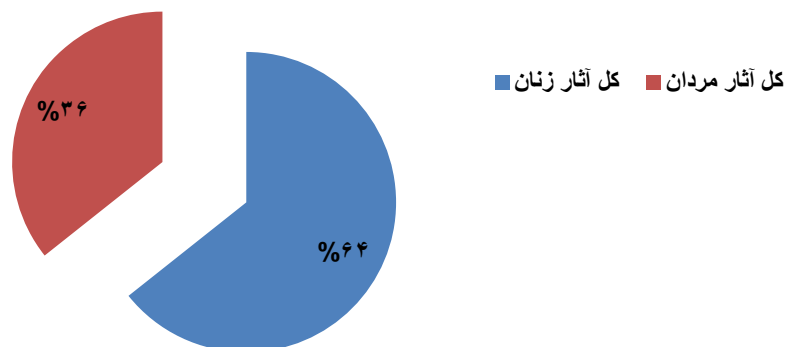
این ادعا در بخش پیوست ضمیمه شده است. ۳۲۰ قطعه موسیقی نیز در فهرست این آثار است که مربوط به خوانندگان رادیو نیست و خوانندگان خارج از رادیو هستند که به نحوی کارشان تأیید شده و در آرشیو موسیقی رادیو ثبت شده است این آثار مربوط به خوانندگان پاپ جدید مانند ابی، داریوش، لیلا فروهر و آثار موسیقی کافه‌ای مانند سوسن و آگاسی است تعداد کم این آثار بیانگر این است که رادیو تمایل زیادی به استفاده از این آثار نداشته و علی‌رغم تولید بالای این آثار فقط ۳۲۰ قطعه را ثبت نموده است.

۲- ۱- ۱. فراوانی آثار زنان و مردان ترانه های آرشیوی

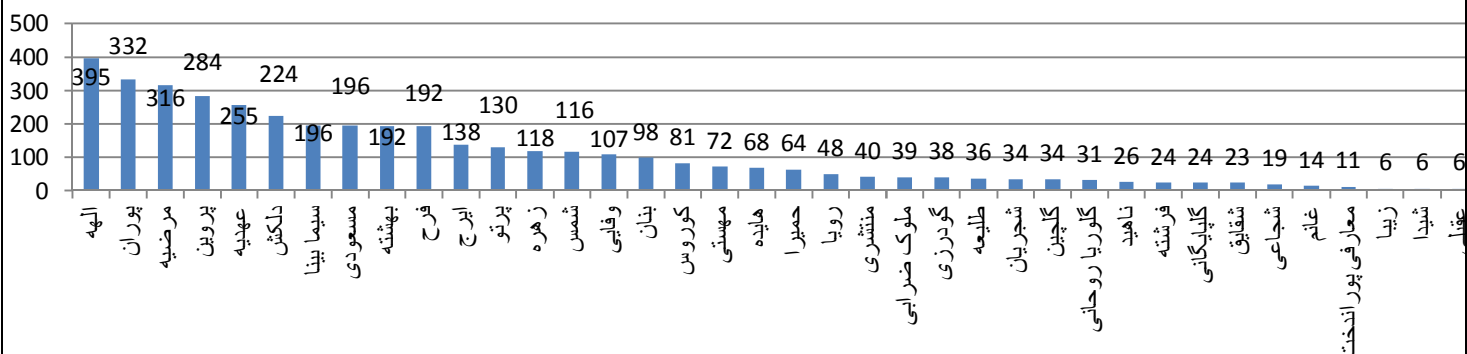
آمار دیگری که از لیست مذکور به دست می‌آید میزان ترانه به تکفیک زنان و مردان است که بخشی دیگر از سیاست‌های فرهنگی متولیان رادیو را بازگو می‌کند. ۶۴ درصد آثار تولیدی معادل ۳۹۹۵ قطعه توسط خوانندگان زن اجرا شده است و ۳۶ درصد معادل ۲۲۲۰ توسط خوانندگان مرد اجرا شده است که بیانگر استفاده بیشتر از خوانندگان زن است.

نمودار شماره ۲) وضعیت فراوانی آثار زنان و مردان ترانه های آرشیوی

۳-۱-۱. بررسی آماری تعداد ترانه‌های خوانندگان که بر اساس موسیقی ایرانی اجرا می‌کرده‌اند طی بررسی فراوانی قطعات موجود از خوانندگان ترانه‌ها تا حدودی تمایل فرهنگی مسئولان رادیو مشخص می‌شود. البته متغیرهای دیگری مانند اتفاقات شخصی، قطع ارتباط با رادیو، ارتباط با مسئولین دخیل هستند اما وضعیت کلی از آمار استخراج می‌شود. ۷ نفر اول که از ۳۹۵ (الهه) تا ۱۹۶ (سیما بینا) ترانه در آرشیو داشتند همگی خانم هستند و بین آقایان ناصر مسعودی (۱۹۶) و ایرج (۱۳۸) و جمال وفایی (۱۰۷) بیشترین ترانه را در آرشیو رادیو داشتند. از این آمار استخراج می‌شود که تمایل به موسیقی اشخاصی مانند بنان، شجریان، منتشری و گلپایگانی مجموع کسانی که به موسیقی دستگاهی نزدیکی بیشتری داشتند کمتر است و در مقابل اشخاصی مانند الهه، پوران، مرضیه، پروین، مسعودی و کسانی که بیشتر ترانه اجرا می‌کردند و ارتباط ضعیف‌تری با موسیقی دستگاهی داشتند حضور پررنگ تری داشتند البته این فراوانی در برنامه‌های موسیقی محض و گلها معکوس است و گویا دو جریان موسیقی مختلف در جریان است و هر کدام طرفداران خود را دارند.

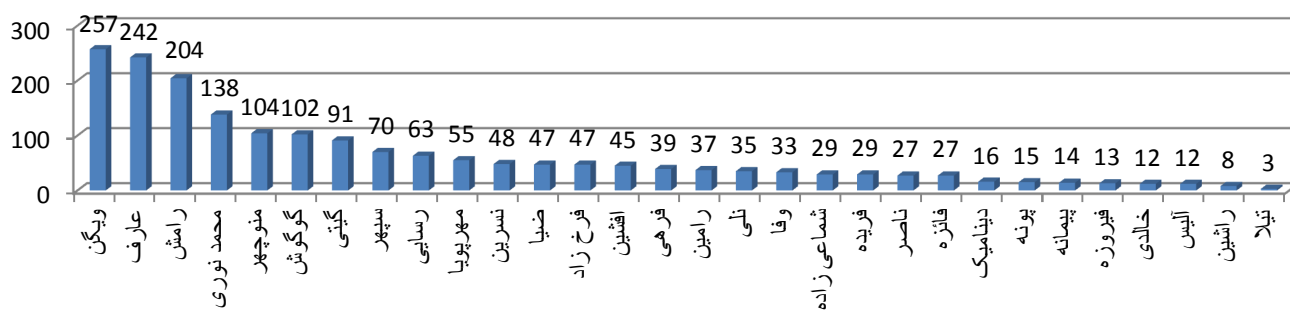
نمودار شماره ۳) بررسی آماری تعداد ترانه های خوانندگان که بر اساس موسیقی ایرانی اجرا می کرده اند فراوانی

۴-۱-۱. بررسی آماری تعداد ترانه های خوانندگان پاپ و متفرقه

از آن جایی که متغیرهای برون موسیقایی فراوانی در میزان پرداخت به خوانندگان پاپ وجود دارد بررسی آن‌ها نتایج خاصی در بر ندارد. تیپ ظاهری، چهره، ارتباط با تهیه کنندگان، اجرا در کافه‌ها، اجرا و بازی در فیلم‌های سینمایی، خبرسازی و ... از عوامل دخیل در شهرت خوانندگان پاپ است. البته این عوامل با اهمیت کمتری در دیگر گونه‌های موسیقی نیز وجود دارد و عوامل موسیقی مانند جنس و قدرت صدا و تکنیک آوازی در موسیقی پاپ هم اهمیت دارد اما به دلیل پیچیدگی و تعدد عناصر دخیل در حوزه موسیقی پاپ پژوهشی جداگانه را می‌طلبند.

نمودار شماره ۴) بررسی آماری تعداد ترانه های خوانندگان پاپ فراوانی

۲. برنامه های موسیقی رادیو

بخش عمده‌ای از برنامه‌های رادیو از سال ۱۳۲۶ به بعد به موسیقی اختصاص دارد. تفاوت اصلی این رده با رده ترانه در دو مورد است، ابتدا زمان این برنامه‌ها که از ۱۲ تا ۴۸ دقیقه متغیر است و قطعاً از ترانه‌ها بیشتر است و اختلاف اصلی دیگر اینکه در این نوع برنامه‌ها غیر از موسیقی، یک بخش دیگر وجود دارد که ممکن است بخش محتوایی، دکلمه شعر، متن ادبی، آشنایی با هنرمندان، معرفی و تبیین اثر و... باشد.

ردیف	نام برنامه	ساختار	برنامه سازان	مدت(دقیقه)	رویکرد	سبک	بازه برنامه سازی	هنرمندان	توضیحات
۱	ساز و سخن	آموزش و تحلیل و اجرای موسیقی دستگاہی	روح الله خالقی (طراح، نویسنده، مجری)	۲۰ تا ۱۵	آموزشی	سنتی	-	نصرالله زرین پنجه	۷۷ برنامه اجرا بر اساس ردیف استاد معروفی
۲	ساز تنها	اجرای موسیقی سنتی با یک ساز و گاهی همراه تنبک	-	۱۵ تا ۶	موسیقی محض	سنتی	۱۳۴۰	هنرمندان متعدد	هر روز بخش می شد
۳	تکنوازان	تکنوازی دو یا چند نوازنده و گاهی همنازی	محمد میرنقیبی	۲۰ تا ۱۵	موسیقی محض	سنتی	۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷	هنرمندان متعدد	راهکار پرداخت مالی
۴	یادی از هنرمندان ایران	معرفی هنرمندان و پخش آثار آن‌ها	روح الله خالقی (طراح) داوود بیمنه (مجری)	۲۰ تا ۱۵	آموزشی	سنتی	۱۳۳۸ تا ۱۳۳۷	-	-
۵	مشاعره	مشاعره، اجرای و معرفی ردیف آوازی	مهدی سهیلی (مجری)	۳۰	آموزشی	سنتی	-	دردشتی، جمال وفایی، شجریان، قاسم رفعتی، محمد منتشری...	استفاده از موسیقی میان برنامه
۶	شاعران قصه می گویند	قصه خوانی به همراه اجرای ساز و گاهی آواز	امیر فریدون گرکانی (طراح)	۶۰	موسیقی مکمل	سنتی	-	جمال وفایی، محمد منتشری، شجریان، فرهنگ شریف، همایون خرم، حبیب الله بدیعی	هفته ای یکبار پخش می شد.
۷	نوایی از موسیقی ملی	اجرای موسیقی ایرانی جدید و ارکستری روز که از نظر فرم و محتوا تقید کامل به موسیقی سنتی نداشت	-	-	موسیقی محض	سنتی	-	-	استفاده از قانون پخش آثار اسدالله ملک و صدای محمودی خوانساری در این برنامه پر رنگ بود

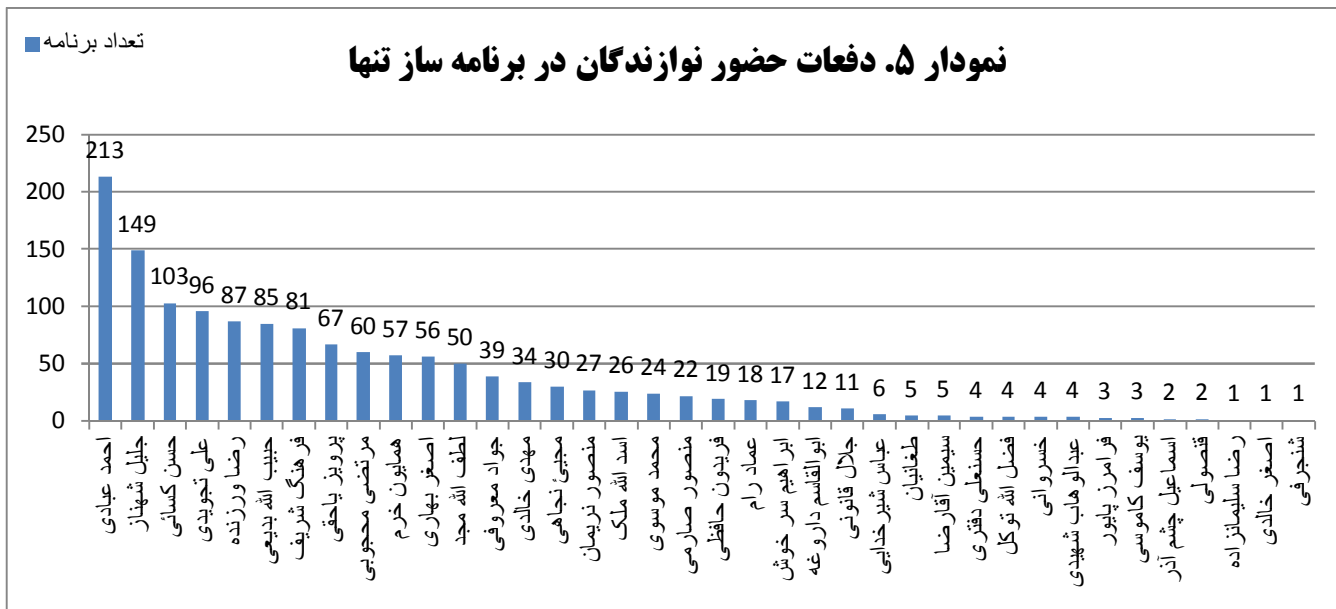
ردیف	نام برنامه	ساختار	برنامه سازان	مدت(دقیقه)	رویگرد	سبک	بازه برنامه سازی	هنرمندان	توضیحات
۸	موسیقی استان ها	معرفی موسیقی مناطق مختلف ایران	-	۳۰	موسیقی محض	نواحی	تا سال ۱۳۵۲	-	نبود شناخت اهالی رادیو و ورود آثار مبتدل که تنها لپچه مناطق را داشتند به این برنامه باعث تعطیلی آن شد.
۹	موسیقی اف. ام	پخش موسیقی کلاسیک و پاپ اروپایی و موسیقی به سبک گلها با محتوای کلامی کمتر	همایون خرم	۱۸۰	موسیقی محض	ترکیبی		حسین قوامی، شهیدی، گلپایگانی، محمودی خوانساری، جلیل شهناز، فریدون حافظی و ...	اجرای موسیقی به سبک گلها با محتوای کلامی کمتر
۱۰	موسیقی محلی	معرفی موسیقی اصیل نواحی	ایرج برخوردار	۱۵	آموزشی	نواحی	۱۳۵۲		سفر به استان ها و ضبط ۵۰۰ اثر موسیقی نواحی
۱۱	گلچین هفته	معرفی و بررسی آثار واحد موسیقی رادیو	هوشنگ ابتهاج	۶۰	موسیقی محض	سنتی	۱۳۵۷ تا ۱۳۵۴		هفته ای یکبار
۱۲	گلهای رنگارنگ	مجموعه ای از شعر، آواز، ساز تنها، تصنیف و قطعات ارکستری	داود پیرنیا (طراح و تهیه کننده)	۴۸ تا ۲۵	موسیقی و شعر	سنتی	۱۳۵۱ تا ۱۳۳۵	ایرج، بنان، حمیرا، الهه، پروین، مهستی، هایده حبیب الله بدیعی، علی تجویدی، همایون خرم، ابوالحسن صبا...	۴۸۱ برنامه مجزا که ۶۸ برنامه تکراری یا برداشت متفاوت است. گاهی با دو برداشت تهیه می شد و با الف و ب تفکیک می شد
۱۳	گلهای جاویدان	تبیین و تلقین اشعار عرفانی آواز، ساز تنها، دکلمه شعر		۴۸ تا ۴۰	موسیقی و شعر	عرفانی		بنان، ذبیحی، گلپایگانی، عبدالعلی وزیری	۷۴ برنامه در دو برداشت یعنی یک محتوا با دو اجرای گوناگون (۱۴۸ برنامه) - هفته ای یکبار
۱۴	برگ سبز	نمونه کوچکی از گلهای جاودان		۳۰ تا ۲۴	موسیقی و شعر	عرفانی		ایرج، تاج، بنان، شجریان	هفته ای یک شب ۳۱۲ برنامه
۱۵	شاخه گل	نمونه کوچکی از گل های رنگارنگ		۱۵	موسیقی و شعر	سنتی			۴۶۵ برنامه
۱۶	گلهای صحرایی	اجرای موسیقی نواحی با فرمت گلها		۱۵ تا ۱۲	موسیقی و شعر	نواحی		سیما بینا، الهه، ناصر مسعودی، جفرودی،	۶۸ برنامه
۱۷	گلهای تازه	مانند گلهای رنگارنگ ولی دقت در انتخاب و اجرای شعر بالا رفت شروع بازسازی آثار قدما استفاده از پیش درآمد و رنگ	هوشنگ ابتهاج	۳۰	موسیقی و شعر	سنتی	۱۳۵۷ تا ۱۳۵۰	پایور، لطفی، فریدون ناصری	۲۰۱ برنامه

مهمترین مشخصات برنامه‌هایی که مستقیم یا غیر مستقیم به موسیقی مربوط هستند در جدول بالا ورود اطلاعات شده است (برخوردار: ۱۳۸۷ ۶۵-۱۱۹). بررسی آماری و تحلیل برنامه‌های مذکور در ادامه تحقیق برخی از سیاست‌های فرهنگی این دوره را مشخص می‌کند.

۲.۱. بررسی میزان حضور نوازندگان در برنامه‌های تکنوازی

برنامه‌های ساز تنها و تکنوازان بر اساس ایده تکنوازی شکل گرفته‌اند، به منظور بررسی میزان حضور نوازندگان در برنامه‌های تکنوازی، برنامه ساز تنها به دلیل تعداد برنامه بیشتر و سهولت در جمع آوری مشخصات از طریق آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران ملاک این بررسی قرار گرفت.

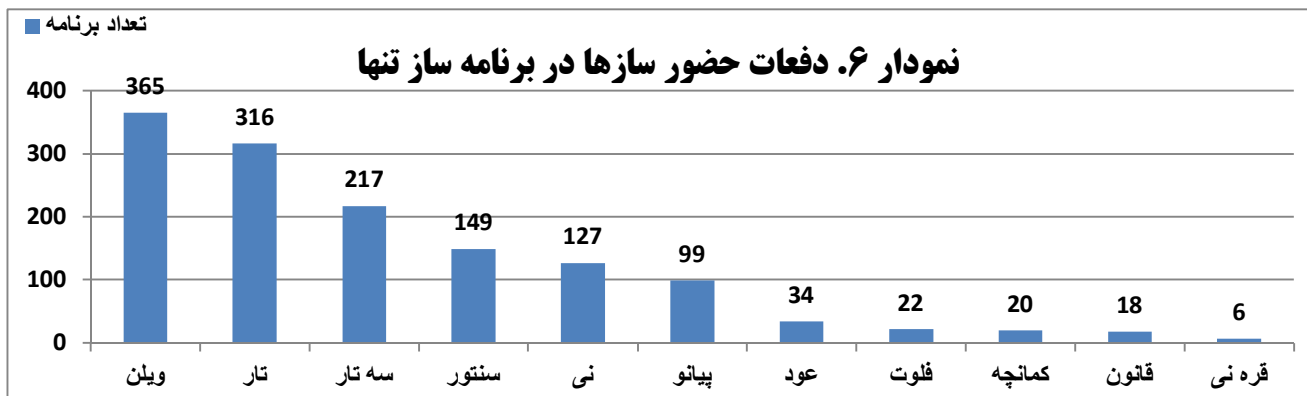
فراوانی استفاده از هنرمندان بر اساس مقبولیت آن‌ها در شورای موسیقی رادیو بوده است که با بررسی آماری تعداد برنامه‌ها این مقبولیت عیان می‌شود. بر این اساس احمد عبادی، جلیل شهنواز، حسن کسائی، علی تجویدی و رضا ورزنده از مهمترین نوازندگان این برنامه بودند و برخی از نوازندگان به عنوان مهمان یا به منظور ارزیابی چند برنامه در ساز تنها اجرا می‌کردند و این مسیر ادامه پیدا نمی‌کرد.

۲.۲. بررسی دفعات حضور سازها در برنامه‌های تکنوازی

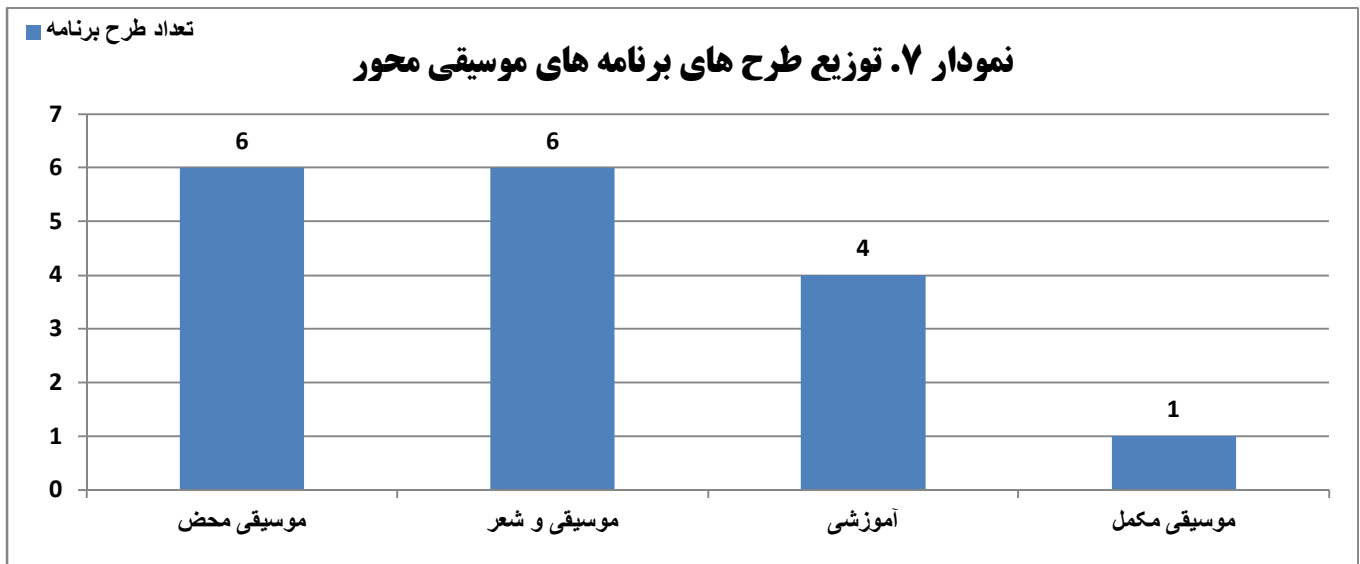
بررسی فراوانی حضور سازها در این برنامه تا حدودی بیانگر میزان مقبولیت سازها است. سازهای ویلن، تار، سه تار و سنتور در این برنامه حضور پر رنگ تری داشتند. البته در برخی موارد بالا بودن آمار یک ساز به واسطه نوازندگان آن است مثلاً ساز سه تار صرفاً به دلیل حضور احمد عبادی است که فراوانی بالایی دارد به عبارتی انتخاب نوازندگان در مواردی بر سازها ارجح بوده است. ویلن و تار با نسبت‌های گوناگون سازهای پر بسامدی در برنامه‌های رادیویی این دوره هستند.

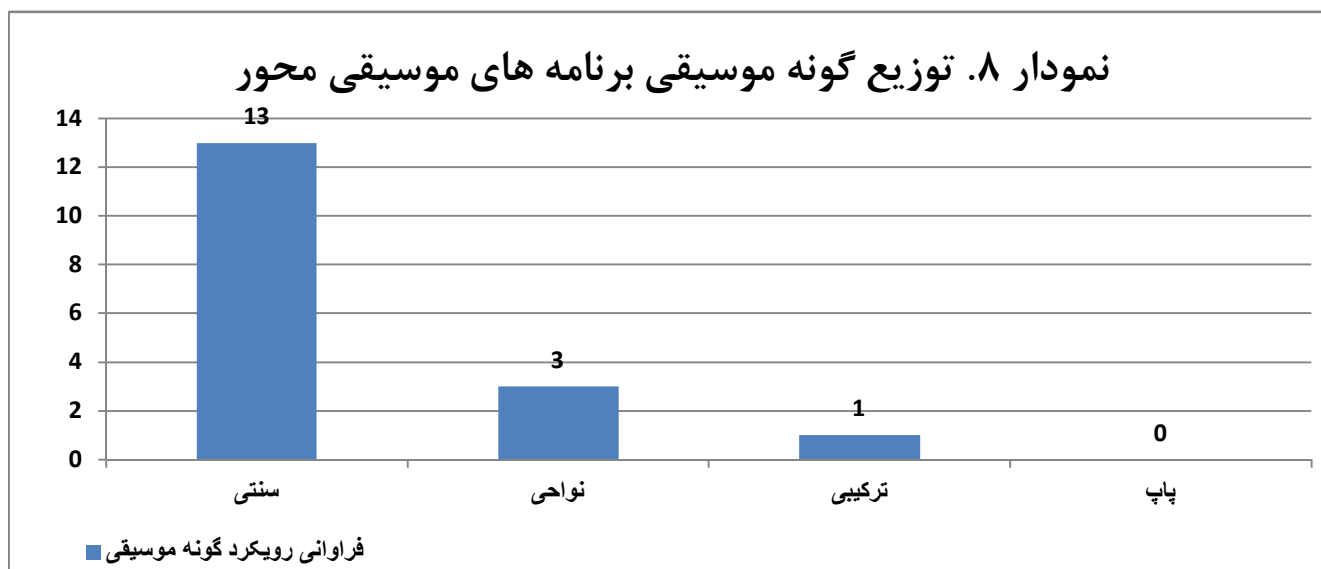
۲,۳. بررسی رویکرد برنامه‌های موسیقی محور

در مجموع ۱۷ نوع برنامه در این دوره رادیو به موسیقی اختصاص داشته که البته هر کدام با مدت‌های گوناگون و دفعات پخش مختلف از رادیو پخش شده‌اند. اما طرح‌های برنامه‌های موسیقی محوری که در کمیسیون رادیو تصویب و اجرا شده‌اند بیشتر به قالب‌های اجرایی موسیقی مربوط هستند تا آموزشی و ترویجی. به عبارتی بیشتر زمان رادیو به پخش موسیقی مطلق با ترکیبات گوناگون می‌پرداخت تا برنامه‌های آموزشی و تبیینی. در مورد موسیقی البته مدت و تعداد اینگونه از برنامه‌ها نیز به مراتب بیشتر بوده‌است، به همین منظور رادیو به حوزه تولید موسیقی ورود کرد و استودیوهای گوناگون ساخت و ارکسترهای مختلف تشکیل داد. از ۴ برنامه آموزشی نیز ۲ برنامه مربوط به تئوری و تاریخ است که در دوره نفوذ روح الله خالقی طراحی و اجرا شده است.

۲,۴. بررسی گونه موسیقی برنامه‌های موسیقی محور

۱۳ برنامه از ۱۷ برنامه با مدت و دفعات پخش بالا به حوزه موسیقی سنتی پرداخته است و موسیقی پاپ و کلاسیک و نواحی نقش محدودی در برنامه‌های این دوره داشتند. غیر از برنامه گل‌های تازه و گلچین هفته که در دوره آقای ابتهاج طراحی شد و به قرائت سنتی موسیقی دستگاهی مربوط می‌شد و ساز تنها و تکنوازان که به حوزه تکنوازی‌های مردم پسند اختصاص داشت دیگر برنامه‌های موسیقی سنتی با حجم بالا به موسیقی جدید که حسب الامر شاهنشاه بر اساس موسیقی غربی باید پی‌ریزی می‌شد اختصاص داشت و در دستور کار قرار گرفته بود. برنامه‌هایی مانند موسیقی اف، ام، یک شاخه گل و مجموعه گلها.

وزارت فرهنگ

اداره .....
 شماره .....
 تاریخ .....
 ضمیمه .....

اقای سروان مین یا شیان رئیس موسیقی کشور

پیرو ابلاغ شماره ۱۳۰۱۹ مورخه ۱۷/۷/۸۱ حسب الامراهی حضرت همایون شاهنشاهی مقرر گردید که اداره تمام اداره موسیقی کشور در زیر نظر وزارتخانه بنظر تغییر موسیقی کشور و برقرار نمودن اساسان بر روی اصول و قواعد و گامهای موسیقی غربی تاسیس گردد و وظائف کلی اداره مزبور قرار ذیل است .

- ۱- ساختن و انتشار قطعات موسیقی و سرود و تالیف کتابها بطریق اصول وائیس موسیقی جدید و متداول - نمودن قطعات و کتابها و روشهای موسیقی ادبی و ملی و موسیقی غربی .
- ۲- تاسیس مجله موسیقی و نشر مقالات و تشکیل کنسرتها و نمایش و مجالس سخنرانی و ضبط نقل صوت برای آشنائی کردن نژادها و تخمین موسیقی جدید بین اهالی کشور .
- ۳- نظارت در تالیفات و مقالات و قطعات و کتب و کنسرتها و نمایشها و سایر اموریکه ارتباط با موسیقی دارد و جلوگیری از آنچه موافق موسیقی جدید نباشد .
- ۴- تنظیم مقررات برای کسانیکه بخدمت موسیقی اشتغال میورزند و صد در پروانه برای آنها تیکه میخوانند از این راه امرار معاش کنند .
- ۵- تربیت معلم و هنرنیسه در جمیع رشته های مرتبط با موسیقی .

۶- تعلیمات موسیقی و سرود در آموزشگاههای دولتی و ملی و تطبیق بر همه مقررات برای هرین ازانها
 وضعت فرمودند که باید سخن رانیهای زیاد ایراد شود و برای حسن جریان امر باید اول تهیه ارتیست ها و استادها کنند که بعد آنها بدیگران بیاموزند .
 علیهذا لازم است در اجرای اوامر ملوکانه اقدام مقتضی فوراً بعمل آورد و هیئت مدیره اداره موسیقی کشور را هر چه زودتر در نظر گرفته بایشان نهاد نمایند و بعد ائیس نامه و مقررات سازمان اداره مزبور را تنظیم و ارسال دارند .

کفیل وزارت فرهنگ - اسمعیل مرات

روزنامه مطبوعاتی مهر
 ۱۷/۱۱/۸۱

منابع

- برخوردار، ایرج. موسیقی رادیو نقش مدیریت، ۱۳۸۷. تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو
- جاوید، هوشنگ. موسیقی و رسانه، ۱۳۸۵. تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو
- سپینتا، ساسان. تاریخ تحول ضبط موسیقی در ایران، ۱۳۶۶. تهران: انتشارات نیما
- سدیفی، محمد مهدی. شناخت و کاربرد موسیقی در رادیو، ۱۳۹۰. تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو